

Debreczeni Attila
TUDÓS HAZAFIAK ÉS ÉRZÉKENY EMBEREK

Debreczeni Attila

TUDÓS HAZAFIAK
ÉS
ÉRZÉKENY EMBEREK

Integráció és elkülönülés
a XVIII. század végének magyar irodalmában

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST, 2009

A könyv megjelenését támogatta:
MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája,
OTKA K-49437, PUB-K-79787,
Nemzeti Kulturális Alap

LEKTOR
Szajbély Mihály

A borítón Jean-Marc Nattier *Joseph Bonnier de la Mosson*
és Jean Raoux *A levelet olvasó lány* című festményei láthatók.

© Debreczeni Attila, 2009
© Universitas Kiadó, 2009

ISBN 978-963-9671-30-0

Felelős kiadó: Hargittay Emil, az Universitas Kiadó igazgatója
Nyomdai munkálatok: Argumentum Nyomda
Az Universitas Kiadó kiadványai megrendelhetők:
0613214757, 3218023 (Ráció Kiadó)

TARTALOM

ELŐSZÓ	13
ELSŐ RÉSZ	
NÉZŐPONTOK ÉS FOGALMAK	15
A.	
NÉZŐPONTOK ÉS TÁVLATOK	17
I. A must, a szőlő, a bor és a bennszülött	19
1. Földi János a must forrásáról	19
2. Földi János, a bennszülött	19
II. Korszak és nemzedék	25
1. Korszaktudat	25
a) Uralkodókra épülő fejlődéstörténetek	25
b) Írókra épülő fejlődéstörténetek	27
2. II. József uralkodásának évtizede	29
a) II. József	29
b) Szabadkőművesség	31
c) Jozefinizmus	32
3. A magyar literatúra józsefi korszaka	35
a) Nyilvánosságképződés	35
b) Perspektívák	38
4. A józsefi korszak nemzedékei	39
a) Az aktív nemzedékek	39
b) Központképző társaságok	42
c) Diákkör mint az eszmélkedés tere	44
d) Az aktív nemzedékek pályatörése	47
III. Közönségképzet és olvasásmód	49
1. A változás állapota és keletkezése	49
a) A korszak és a nemzedék nézőpontjai	49
b) Olvasástörténeti megközelítés	51
c) Az olvasó képze és az olvasás módja	52
2. Ideologikus, teoretikus és implikált olvasók	55
a) A tudós hazafi mint ideologikus olvasóképzet	55
b) A tudós hazafi és az implikált olvasók	58
c) A tudós hazafi és a teoretikus olvasóképzetek	59

3. Az érzékeny olvasó érzékenységei	61
a) Rozália, Fanni, Liza	61
b) Az érzékeny olvasó(k).	63
4. A tudós hazafi(ak) tudóssága és hazafisága.	65
a) Tempetői, az érzékeny tudós hazafi	65
b) Tudós hazafiság és beszédmódok	67
c) Tudás és hazafiság.	69
B.	
FOGALMAK ÉS KONTEXTUSOK.	73
IV. Nemzet és identitás	75
1. A nemzet-eszme széttartó diskurzusai.	75
a) Történeti-irodalomtörténeti diskurzus	75
b) Nemzet-tipológiák	77
c) Szociológiai diskurzus	78
d) Fenomenológiai (jellegű) diskurzusok	81
e) Posztmodern diskurzusok	82
2. Politikai communitas-eszme és identitásképzés	84
a) Szójelentés-változatok és communitas-eszmék	84
b) Identitásképzés: az „üres hely”.	86
c) Hazafiság, beszédmód, fejlődésképzet	89
d) Etnokulturális identitás: eszköz vagy önelv.	92
3. Predomináns kulturális identitás: civilizáció vagy nemzet.	95
a) Identitások és predominancia.	95
b) Univerzalizmus és multikulturális tapasztalat.	96
c) Egység és közvetlenség	98
V. Érzékenység és identitás	101
1. Fogalom- és jelentéstörténeti kérdések	101
a) Szentimentalizmus vagy érzékenység	101
b) A magyar 'érzékenység' szó jelentésváltozatai.	104
c) Diskurzusok és értelmezési hagyományok	106
d) Irodalmi hős és identitásképz(ő)és.	109
2. Civilizálódás és opposíció	111
a) Beszédmód és reprezentáció	111
b) Józan ész és ízlés	113
c) Egység és közvetlenség	115
3. Elvilágiasodás és erkölcs: önérdek és szimpátia.	117
a) Erkölcsfilozófia	117
b) Vallás	118
c) Az emberkép pozíciói	121

4. Elvilágiasodás és erkölcs: autonómia	123
a) Antinómima és autonómia	123
b) Autonómia és végesség	125
c) Az érzékenység ontológiai fordulata	127
VI. Érzékenység és literatúra	131
1. A fogalmak értelmezéstörténetéről	131
a) Litterae és literatúra	131
b) Esztétika és autonómia	133
2. A tudásfogalmak elmozdulásai	135
a) Utile és dulce	135
b) Képzés- és egységeszmény	137
c) Aesthetica és tökéletesség	139
d) Tudásfogalmak és érzékenység	141
3. Fenség: hatáskeltés és gyönyörködtetés	143
a) Longinosz	143
b) Burke	145
c) Blair	149
4. Fenség és Grácia: tökéletesség, képzés, egység.	151
a) Winckelmann	151
b) Wieland	155
c) Kant és Schiller	157
VII. Egység és közvetlenség	161
1. Elidegenedés és civilizációkritika	161
a) A természeti állapot	161
b) Egységképzet: opposzió és hanyatlás	163
c) Az ember megosztottsága.	166
2. Naiv és szentimentális	167
a) Naiv és szentimentális mint történeti opposzió.	167
b) Naiv és szentimentális mint tipológiai rendszer.	168
c) Naiv azaz érzékeny literatúra	170
MÁSODIK RÉSZ	
PROGRAMOK ÉS VITÁK	173
A.	
TUDOMÁNYOK, LITERATÚRA, NEMZETI KARAKTER	
(Mindenes Gyűjtemény)	175
VIII. A Mindenés Gyűjtemény szétszótódott programja	177
1. A Mindenés Gyűjtemény két féléve	177
a) „Folyóirat-boom”	177
b) Tematika és műfaj.	178

2. A program alaprétege és a tudásfogalom	179
a) Tudományok és praktikum	179
b) Közönség	182
c) Utile et dulce.	185
3. A program ideologikus rétege és a beszédmódok	188
a) Intézményesülés és pártolás.	188
b) Oktatás és hivatalosság	190
c) Beszédmódok és fogalmak	192
IX. Tudós hazafiság, magyar nyelvűség, res publica litteraria	197
1. A tudós hazafiság beszédmódjának megképződése	197
a) Régi gondolatlemek új funkcióban	197
b) Az ideologikus érvelésmód áttörése	199
c) A nyilvánosság identifikációs energiája	201
2. A magyar nyelvű műveltség pártolása	202
a) A külföld mint ellenfél és viszonyítási pont.	202
b) Kard és/vagy penna	205
3. A magyar nyelvűség és 1790	209
a) A latin mint ellenfél és viszonyítási pont.	209
b) Az oktatás és művelődés nyelve.	211
c) A hivatalosság nyelve	212
d) A magyar nyelvűség és a communitas-eszme kettős természete.	214
X. Republikánizmus, natio, etnokulturális identitás	217
1. Politikai communitas-eszmék	217
a) Polgári társaság és ország	217
b) A 'natio' hagyományos fogalmai	220
2. A rendi natio identitásváltozatai és a republikánizmus érvelésmódjai	223
a) Az ősi alkotmányra hivatkozás érvelésmódja.	223
b) A dinasztikus heroizmus érvelésmódja	225
c) A korcsosulás érvelésmódja	227
3. Identitásképzés	229
a) Az etnokulturális identitás transzformációja: ország és nyelv	229
b) A dinasztikus identitás transzformációjának kísérlete: a törvényhozó és az állam	232
c) A rendi identitás transzformációja: a regnum átértelmezése	234
4. Etnokulturális identitás és nemzeti karakter.	237
a) Racionalista nyelvszemlélet és civilizatorikus értékrend	237
b) Szokás és ízlés	239

B.	
TUDOMÁNYOK ÉS POÉZIS	
(Magyar Museum)	241
XI. A Magyar Museum első száma	243
1. Nyelv, műveltség és fejedelmi pártolás	243
a) Az <i>Előbeszéd</i> és a <i>Bé-vezetés</i> logikai szerkezete.	243
b) Hiány és bővítmény	245
2. Nyelv, műveltség és tökéletesség	247
a) Ellentmondásos viszony az előző nemzedékhez	247
b) Oppozíciós viszony a kortársakhoz	249
3. Egy új irodalomfogalom felé	250
a) Fogalomhasználat	250
b) Az első szám anyaga és a lap címe	253
XII. Mintakövetés és nyelvtisztaság.	257
1. Versújítási viták keresztüzében	257
a) Rájniz kontra Museum	257
b) A versújítási viták elhárítása.	260
c) Támadás a leoninisták ellen.	262
d) Önreflexív védekezés	264
2. A „vívó piatzra bátran ki-szállani”.	266
a) Reakció a kritikára.	266
b) Kritika és ízlés.	267
c) Kritika és nyilvánosság	269
3. A „furtsaság” és a „vétek”.	272
a) A Milton-vita	272
b) Eposzi minták és megfelelési törekvések	275
c) Fordítás kontra imitáció	277
4. A nyelv természete és állapota	279
a) A nyelvszemléleti háttér.	279
b) A nyelvtisztaság követelménye.	281
c) A mintakövetés célja	284
XIII. Mintakövetés és érzékenység	287
1. „Bacchászok” és „Proselyták”.	287
a) Bacchászok.	287
b) Proselyták.	288
2. Amit a mutatványok mutatni hivatottak.	291
a) Egyszerűség és csinosság.	291
b) Inverzió és szokatlanság	294
c) Tömörség és homály	295
d) Rövidség és hathatóság	298

3. Érzékeny, fenséges, naiv	301
a) Érzékeny költő, érzékeny olvasó	301
b) Érzékeny (vagy gyöngéd) és felséges.	303
c) Műfaj és hangnem	305
4. Érzékenység és aesthetica	307
a) Érzékenyítő erő és hasznosság.	307
b) Tudomány és (ízlés)kritika.	310
c) Jóízlés vagy szépérzék	312
d) Hatás és/vagy tökéletesség	315
e) 'Aesthetica' avagy 'érzékeny'	318
XIV. Nyelvtisztaság és hagyomány	321
1. Vita a Gyöngyösi-vershagyományról.	321
a) Új Zrínyi-olvasás	321
b) Ráday és Kónyi Zrínyije.	323
c) Zrínyi és Gyöngyösi.	326
2. Az előző nemzedékhez való viszony	329
a) Batsányi	329
b) Kazinczy	332
3. Poézis, Nyelv és felekezetiesség	334
a) Hagymányszemlélet és kulturális beállítódás.	334
b) Nyelvtisztaság és aesthezis.	336
c) Nyelvi normaképzés és grammatika	338
4. A fordítás-vita újabb fordulói	341
a) Versmérték és szoros fordítás.	341
b) A poézis külső alkotása és belső természete.	343
c) Versmérték és nyelvtisztaság	345
d) A nyelv természete és pallérozása	346
e) A Debreceni Grammatika hozzászólása	348
XV. Haza és Poézis	351
1. Az induló Museum mérlege	351
a) A Museum mandátuma	351
b) A Museum körüli viták tétjei	353
2. A Magyar Museum új útja.	354
a) A második kötet szerkesztése.	354
b) Társaságszervezés és vállalkozás	356
c) A <i>Tudósíttás</i> programja	358
3. A bárd- és látnokköltő szerepe.	361
a) Ossziáni szerepminta.	361
b) Bárd és látnok.	362
c) Panteonizáció	364

C.	
JÓZAN GONDOLKODÁS ÉS IGAZABB ÍZLÉS	
(Orpheus)	369
XVI. Az Orpheus és a Heliconi Virágok	371
1. Az Orpheus kettős célkitűzése	371
a) A <i>Bé-vezetés</i>	371
b) A szerkesztés	373
2. A Heliconi Virágok küldetése	375
a) Az Orpheus és a Heliconi Virágok közötti munkamegosztás	375
b) Az ízlés-fogalom kettőssége	377
3. Szabadkőműves szerepminta	380
a) Névhasználat és címadás	380
b) Pap és költő, pap és katona	382
c) Megvilágosodás és kiválasztottság	384
d) A széttartó programelemek súlypontja	386
XVII. Józan gondolkodás és autonómia	389
1. Vita a naturalistákkal	389
a) Világosodás és hitvédelem	389
b) „Superstitio” és „irreligio” között	391
c) Kantiánus tájékozódás	393
d) Hatások összetorlódása	395
2. Vita a lélek mibenlétéről és halhatatlanságáról	396
a) A vita központjai	396
b) A lélek mint szubsztancia és gondolkodás	397
c) Halhatatlanság és erkölcs	399
3. A viták tétjei	401
a) Természet és világrend	401
b) Ismeretelméleti kétely	403
c) Vitapozíciók	405
XVIII. Igazabb ízlés és szimpátia	407
1. Elvilágiasodás és szerelemfelfogás	407
a) A Bácsmegeyey körüli vita a románról	407
b) Ártalmas könyvek	410
c) Kegyes érzelmesség	412
d) Szerelem-apológia és szerelemfilozófia	414
2. Ízlés és életminta	416
a) Vita Dugonics <i>Etelkájáról</i>	416
b) Idegen szavak és a csiszoltság	419
3. Érzékeny ember	423
a) Egy másik érzékeny olvasó	423
b) Az érzékeny ember változatai	425

D.	
SZELÍD TUDOMÁNYOK	
(Uránia)	429
XIX. Az Uránia programírásai.	431
1. A <i>Bé-vezetés</i>	431
a) Pozíció és gondolatmenet	431
b) Szelíd tudományok	433
c) Nemzeti karakter	436
d) Eredeti munkák és ízlés.	439
e) Társalkodónék	441
2. A <i>Bé-vezetés</i> és a tágabb bevezetés.	443
a) Az ajánlás és a Schedius-cikk	443
b) A cím	446
3. A <i>Bé-vezetés</i> , a többi programírás és a szerkesztés.	449
a) A Jelentések	449
b) A Jelentések tartalmi tervezete és a szerkesztés.	451
c) A <i>Bé-vezetés</i> programja és a szerkesztés	453
d) <i>A' nemzet' tsinosodása</i>	454
XX. <i>A' nemzet' tsinosodása</i> mint vitairat	457
1. Akadályok.	457
a) Az „igaz Literátor” nézőpontja	457
b) Józan értelem és szép ízlés	459
c) Klíma és karakter, hely és életmód.	461
d) Mezei élet.	464
2. Tudományok és poézis	466
a) Szelíd tudományok és gráciák	466
b) Nyájas popularitás és poézis	468
c) Szelíd tudományok és poézis	470
d) Meg nem kérődzött gondolkodás és megvesztegetett ízlés	474
3. Nyelv és eredetiség	476
a) Nyelv	476
b) Eredetiség.	479
c) Öngondolkodás.	482
d) Csinosodás és nemzet	484
e) „még mint egy Mentemben”.	486
Összegzés helyett: a fogalmi viszonyok	489
FORRÁSOK	493
SZAKIRODALOM	501
NÉVMUTATÓ	521

ELŐSZÓ

1994 októberében a szegedi egyetem doktori műhelyében voltam meghívott előadó. Úgy gondoltam, ezen alkalommal megpróbálom egy gondolatmenetbe szervezni mindazt a töprengést, ami előző könyvem egy évvel korábbi megjelenését követően bennem kavargott. Ott hangzott el először nyilvánosan a jelen könyv néhány alapvető gondolata. Megnéztem akkori jegyzetemet (a filosz általában ragaszkodik céduláihoz), azon az egy lapon meglepően sok olyan fogalom, szempont és tárgymegjelölés van, ami most mintegy félezer oldalon bomlik ki. Már akkor jeleztem hallgatóimnak, hogy az elmondottak leginkább egy távlati kutatási terv körvonalaiaként értendők. A foglalkozás után vendéglátóm, Szajbély Mihály meg is jegyezte: „Hosszú ideig elleszel ezzel.” Másfél évtizedig voltam el ezzel, ennél talán ő is rövidebb távra gondolt. A téma formálódásának elhúzódó ideje alatt aztán ő lett a bírálója az akadémiai doktori értekezésésként benyújtott változatnak, s most e könyvnek is ő a lektora. Köszönet jár mindezért neki, miként mindazoknak, akik valami módon hozzájárultak a könyv elkészültéhez, sokan vannak, nagyon hosszú lenne felsorolásuk.

E másfél évtizedben persze sok minden mást is csináltam, de a fő vonalat ez a téma szabta meg, folyamatos burjánzásával. Előadások, tanulmányok, szövegkiadások bontogatták ki a részleteket, állandó kényszert teremtve ezáltal a koncepció megújítására is, ami többször már-már összeállni látszott. Sok paksaméta tanúskodik az újraírásokról. Végül aztán csak elkészült egy olyan változat, ami kiadhatónak tűnik. Gyorsan ki is kell adni, mert könnyen megbillenhet ez a pillanatnyi egyensúly, amit most érezni vélek. Ez a dolgok rendje, a kutatásnak nevezett szakadatlan tanulási folyamatban nem könnyű rálelni a vállalhatónak látszó egyensúlyi pillanatokra, amikor egy-egy munka útra bocsátható. Miközben már a következő munka terve kavarg az ember fejében, hiszen az aktuális könyv lezárásával az abban felvett szálak nem metsződnek el. Már a folytatást tervezem én is, ami az 'Érzékeny tudós hazafiak (Folytonosság és fordulat a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában)' fantáziacímet viseli pillanatnyilag, s hőse a Batsány–Kazinczy-nemzedék utániak, Csokonaiék, Berzsenyiék nemzedéke lenne, akik elődeik kezdeményét kiteljesítették, a maguk és a megváltozott kor képére formálva azt. Hogy a mostani csírából kifejlik-e a jelen könyv folytatása, s hogy egyáltalán kifejlik-e, kifejlődhet-e valami, csak remélhető. S ha igen, talán nem kell hozzá másfél évtized.